

Леонід Панасюк

ДО ВИТОКІВ БІЛІНГВІЗМУ В УКРАЇНІ:
ЗМІНИ МОВНОГО СЕРЕДОВИЩА
ПІД ВПЛИВОМ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
ТА МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

Розглядаються особливості поширення російської мови в Україні під впливом міграційних процесів від XVII ст. до кінця XX ст. Визначаються основні етапи міграційної політики Російської імперії та СРСР щодо України та її вплив на формування білінгвізму на українських етнічних землях.

Leonid Panasiuk. On origins of bilingualism in Ukraine: changes in linguistic environment under the influence of migration processes and migration policy. *The author of the article analyses the spreading of the Russian languages in different regions of Ukraine, the functioning of the Ukrainian and Russian languages in our country and points to the migration policy of Ukraine from XVIIth to XXth century. On the whole the situation can be denoted as Ukrainian-Russian bilingualism.*

Як зазначав відомий французький лінгвіст Ніколя Бозе, «мова є сукупністю загальних норм, що їх має нація для вираження думок у голос, і вираження це виступає посередником в обміні думками. Відтак кожна мова передбачає попередню наявність суспільства, що, як таке, потребувало б норм, які становлять корпус мови»¹. Зрозуміло, що цей вислів ще і ще раз підкреслює важливість мови для повноцінного життя нації та держави, особливо це стосується мови української, яка століттями знищувалася державами-патронами. Отож, мета нашого дослідження полягає у тому, щоб з'ясувати, за яких політичних обставин (зокрема міграційної політики) українське суспільство було змушене змінювати свої мовні норми, переходячи, в кращому разі, від одномовного середо-

вища до двомовного, білінгвістичного, а в гіршому до одномовного (російськомовного, польськомовного, німецькомовного і т. д.).

Щоб вивести дискусії за межі міфологем, слід насамперед визначитися з сутнісним наповненням поняття «білінгвізм». В основу запропонованих О. Чередниченком класифікацій (за якісними та кількісними ознаками) двомовність/багатомовність розглядається за ступенем поширення, ціннісною орієнтацією, рівнем розмежування мовних систем, характером комунікативного включення. За ступенем поширення розрізняються індивідуальна та колективна (масова) двомовність. За ціннісною орієнтацією двомовність може бути горизонтальною (коли мови оцінюються однаково) та вертикальною (коли одній мові віддається перевага на шкалі цінностей стосовно іншої). За рівнем розмежування мовних систем, що перебувають у контакті, виділяється координативна (чиста) та субординативна (змішана) двомовність. За характером комунікативного включення спостерігається активна та пасивна двомовність².

Отже, спробуймо в історичному контексті визначити політичні причини, що викликали до появи колективної субординативної (маємо справу головно з асиміляцією українців) двомовності в Україні.

Звісно, «найкардинальніший» шлях, що, поряд з іншими негативними результатами, може привести, в кращому разі, до білінгвізму, а в гіршому — до втрати мови взагалі, — завоювання одного народу іншим, однієї держави іншою. Світова історія дає нам масу прикладів, проте згадаємо лише декілька.

Одним з найпоказовіших є приклад занепаду ірландської мови, що має свою давню писемність. Відомі пам'ятки з VI ст., хоча окремі написи цією мовою на різних предметах походять ще з IV ст. У період з VI до IX ст., який дістав назву «золотого віку», Ірландія була єдиною в Європі країною, мова якої використовувалася в літературі й освітніх закладах. В інших державах вони були латиномовними. У VIII ст. ірландська мова вже плекалася в монастирях як мова релігії, витісняючи латину, панування якої на континенті залишалося непорушним протягом багатьох століть. Ще до норманського завоювання Британських островів у другій половині XI ст. колоністи, що жили серед ірландців, але належали до інших кельтських племен — піктів, англо-саксів, данців, скандинавів, — були здебільшого асимільовані, тобто перейшли на ірландську мову.

Процес занепаду мови почався з приходом нормандців (XII ст.) і відбувався поступово. Англійцям, що також потрапили у васальну залежність і були змушені миритися протягом трьох століть із офіційним статусом франко-нормандської мови, вдалося відстояти свій мовний суверенітет, і в 1362 р. засідання парламенту вперше було відкрито англійською мовою. Геополітична експансія Лондона незабаром позначилася на мовному житті сусідніх етносів: у Ірландії домінування нормандців успадкували англійці. Судячи з уваги найвищої влади до мовної політики, уже в середньовіччі мова визнавалася важливим компонентом національної ідентичності. Король Генріх VIII видав на початку XVI ст. низку указів, спрямованих проти ірландської мови. Ключову роль у прискоренні лінгвоциду зіграло заснування англійських поселень на ірландській території, що почалося ще в XVI ст. і набуло найбільшого розмаху за часів Кромвелля.

Особливо відчутною була експансія англійської мови в період 1600–1800 рр. На кінець XVIII ст. нею вже говорило понад 50% населення Ірландії. До складу цієї мовної більшості увійшла й півна верхівка. Ірландськомовними залишилися переважно представники низів, проте їхній мові бракувало соціального престижу й офіційного визнання.

Перепис 1926 р. показав, що нею володіло тільки 18% населення, а тих, хто говорив виключно по-ірландськи, було катастрофічно мало — 0,6% від загальної кількості населення³.

Ближчий нам за часом та місцем приклад — зміна етномовного середовища в Південній Україні та Криму. Саме після російсько-турецьких воєн почалося масове переселення російського населення на ці терени та втеча кримськотатарського населення до Туреччини. Зокрема, в 60-х рр. XIX ст. з Південної України до Порти емігрувало близько 200 000 татар та ногайців, а загалом, після приєднання Криму до Туреччини, виїхало, на думку Я. Бойка, до 300 000 татар⁴. Таким чином мовноетнічне середовище регіону швидко змінилося на користь Росії.

Яскравим прикладом є розвиток українсько-польських взаємин. І якщо ми можемо говорити скоріше про захоплення правобережних українських земель Польською державою у середньовіччі, то приклад української політики Польщі початку XX ст. є надзвичайно промовистим: черговий договір з Росією (на цей раз з радянською в особі УСРР — від 18 березня 1921 р.), черговий поділ України, колонізація і окатоличення Правобережжя... До

речі, Польща початку ХХ ст. не бачила Україну незалежною — це не входило до її геополітичних амбіцій, а от перетворення Галичини, Холмщини з Підляшшям, Волині та Поділля на національну польську територію стало основою політики «Польща для поляків»⁵.

Однак ці приклади вичерпно не вказують на негативні результати, зокрема завоювання Литвою (визволення з-під монгольського панування) північних українських земель не привело до зникнення руської культури та мови, навпаки, на деякий час піднесло культурні здобутки Русі до панівного становища в Литовській державі.

У Великому Литовському князівстві населення колишніх земель Київської Русі почувалося в рівноправному становищі з титульною нацією. Більше того, перебуваючи на вищому щаблі культурного розвитку, воно навіть домінувало в певних сферах суспільного життя. Так, книжний варіант старобілоруської мови був прирівняний у правах з литовською і використовувався для ведення майже всіх державних справ. Українська і білоруська аристократія вільно обіймала значні посади при князівському дворі у Вільно, незважаючи на своє православне походження. А в основу Литовського статуту, що регулював багато сфер повсякденного життя громадян держави, лягла «Руська правда». Коли ж культурний вплив Русі було знівельовано, а польський посилено — сама Литва почала змінюватися до латинізації та окатоличення.

Звісно, можна наводити приклади і далі, проте загальним є незаперечний факт — завоювання лише закладає підмурок наступним асиміляційним процесам (у нашому випадку — знищенню мовного середовища), зокрема «*просочуванню*» однієї мови в іншу. Мається на увазі цілеспрямоване просування носіїв однієї мови в середовище іншої в процесі здійснення міграційної політики домінуючим етносом за умов відсутності суспільного мовно-культурного спротиву етносу бездержавного. Ще Ніколо Макіавеллі згадував цей спосіб як один з найефективніших та прямих засобів, «бо він посилює та убезпечує оволодіння країною — головне не допустити, щоб мешканці її відродилися»⁶. Саме цей шлях, на нашу думку, поряд з іншими негативними асиміляційними чинниками впливу, змінімізував спротив українського соціального середовища та призвів до масового білінгвізму в Україні.

Згадаймо, як ці процеси відбувалися на наших теренах. Появу росіян на території сучасної України ми можемо помітити вже

напрокінці XV ст., що пов'язується з освоєнням південних степів так званого «Дикого поля», яке охоплювало територію нинішніх Білгородської, Курської, Воронежської, Сумської та Харківської областей і простягалась аж до Азово-Чорноморського узбережжя. Дещо інтенсивніше заселялися ці землі з другої половини XVI ст.

На думку А. Пономарьова, можна визначити три основні російські колонізаційні хвилі у XVII — XVIII ст.: перша пов'язується з військовими поселеннями «служилоратних» людей, що надсилалися в Україну після Переяславської ради 1654 р. в процесі просування цією територією армії московитів, запровадження нового устрою та державного управління; другою міграційною хвилею стала «державна колонізація» — масове переселення державних селян Ростовської, Ярославської, Костромської губерній, до яких слід додати селян-втікачів, на «слободніє землі». Тільки на початку XVIII ст. державних селян було переведено близько 9 тисяч.

Починаючи з другої половини XVII ст. — початку XVIII ст. посилюється так звана «поміщицька колонізація» українських вільних територій — переселення в Україну російських поміщиків, що отримували великі наділи землі разом з кріпаками: спочатку в Слобідській Україні, а з утворенням Новоросії — в причорноморсько-приазовських землях. Поселення мігрантів просувалися на південь в залежності від звільнення цих земель від кримських татар, утворюючи так звані «смуги», що мали військово-стратегічний характер і являли собою ланцюг укріплень для захисту цих територій від нападів татар та турок. Такими були поселення Української смуги (Слов'янський, Бахмуцький та Маріупольський повіти), а після російсько-турецької війни — Катеринославське козацтво, з оволодінням Криму — поселення в Сімферопольському повіті (Нова Слобода, Санкт-Петербурзькі мазанки, Магнуш і Курун)⁷.

Значна активізація колонізаційних процесів на українських землях спостерігається внаслідок остаточного включення України до Російської імперської системи після Північної війни⁸. В середині 30-х рр. XVIII ст. на південні рубежі Малоросії та Слобідської України (Українська смуга) було переселено з центральних районів Росії чимало селян. В 40-х рр. XVIII ст. їх нараховувалося тут близько 25 тис. осіб⁹.

Край, що дістав назву Південної України, територіально в кордонах колишніх Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній сформувався досить пізно і охоплював нинішні Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську,

частину Донецької, Кіровоградської областей та Крим. Величезні терени заселялися не тільки українцями та росіянами. На початку другої половини XVIII ст з боку Росії вживаються заходи до прискорення міграційних процесів на землях Новоросії. Одним з перших стало розміщення на північних кордонах Запорозької Січі іноземних колоністів — сербів, болгар, греків, поряд з якими селилися росіяни, українці, молдавани¹⁰.

Імператорський уряд надавав привілеїв на нових місцях іноетнічним переселенцям — молдаванам, болгарам, мадярам, македонцям — це, з одного боку, дозволяло посилити вплив російського адміністративного апарату, а з іншого — розчинити українство ще більше, позбавити єдності; разом з тим «затушувати» російську присутність за рахунок іноетнічних елементів. Врешті, іноетнічні меншини були дуже швидко асимільовані — доля Слов'яносербії та Новосербії слугує яскравим прикладом такої політики¹¹.

Російське населення України поповнювалось і за рахунок старовірів та представників інших релігійних груп, що втікали від переслідувань з боку офіційної православної церкви. Чисельність їх була невелика, але відомо, що проживали вони з 1784 р. в Серетському окрузі Буковини. В 1840 р. їх нараховувалося 2258 чол., в 1851 р. — 2300, в 1857 — 2939¹².

За період з 1795 по 1858 рр. російське населення України зросло в 2,86 раза — з 487,4 тис. чол. до 1396,7 тис. чол., на Правобережжі — у 8 разів — з 3,9 тис. чол. до 32,9 тис.; на Лівобережжі майже у 2 рази — з 175,2 тис. до 301,1 тис. чол.; у Новоросії — з 308,3 тис. до 1026,7 тис., що становить приблизно 3 рази. Питома вага російського населення зросла на Правобережжі з 0,11% до 0,6%; Лівобережжі з 5% до 6%; в Новоросії — в цьому плавильному казані народів «Європейської Каліфорнії»¹³ з 19% до 21,6%¹⁴.

Переселення початку 70-х рр. XVIII ст. було найзначнішим та набагато перевищувало за абсолютними показниками переселенські рухи 50–60-х рр.¹⁵.

Швидке зростання кількості росіян в Україні з другої половини XIX ст. було зумовлено індустріальним розвитком ряду регіонів краю. Уряд пересилав на промислові підприємства, будівництво залізниць цілі групи робітників-росіян Центральної Росії¹⁶.

Усього ж впродовж XIX ст. населення України в межах Російської імперії зросло більш як утричі (з 7,7 до 23,4 млн осіб). Слід мати на увазі, що таку значну динаміку спричинив не лише його природний приріст, а й міграції інших етнічних груп. Міграційна

політика царизму стала одним із визначальних важелів інтеграції України до складу імперії, її поглинання та русифікації. Російський царизм з допомогою усіляких пільг та привілеїв заохочував також заселення українських земель представниками інших національностей, передусім німцями, греками, болгарями, сербами тощо. Найбільше ж заохочувалися до цього росіяни, яким прищеплювали усвідомлення належності до панівної державної нації й почуття нібито історично правомірної їхньої зверхності над людьми інших національностей¹⁷.

За переписом 1897 р. російське населення України в складі Російської імперії становило 2767902 осіб, або 11,8%. Найбільше їх проживало в Південній Україні — 1344812 осіб, або 21,36% населення регіону. В Лівобережній Україні мешкало 1009840 росіян (13% населення регіону), в Правобережній Україні питома вага їх була найменшою — 4% або 413250 осіб. Як бачимо, російське населення України за період з середини до кінця XIX ст. збільшилося майже вдвічі — з 1396,7 тис. осіб до 2767,9 тис. осіб¹⁸.

Починаючи з кінця XIX ст., з розвитком капіталістичних відносин набагато збільшується приток росіян в міста і на промислові об'єкти України. За роки радянської влади кількість російського населення в сучасних межах України зросла втричі. Після 1917 р. особливо інтенсивним був прилив росіян на промислові підприємства східних регіонів України, який у 20-х рр. виявився у формі «оргнаборів»¹⁹.

Загалом на 20–30 рр. XX ст., крім українців, які тоді становили 80% населення України, тут жили росіяни (9,2%), євреї (5,4%), поляки (1,6%), німці (1,4%)²⁰.

Показові зміни відбувалися у 20–40-х рр. на Кримському півострові. За переписом 1926 р. в Криму мешкало 714,1 тис. осіб, з яких 42,2% становили росіяни, 25,1% — татари, 10,8% — українці, 5,6% — євреї, 2,2% — греки, 1,5% — вірмени, 0,7% — поляки, 5,9% — інші²¹. За переписом 1939 р. в Криму мешкало 1,1 млн осіб, з яких росіян — 50,6%, татар — 19,8%, українців — 13,9%, євреїв — 5,9%, німців 4,6% та інші²². Зі скасуванням у 1944 р. Кримської АРСР значні групи населення, передусім кримські татари, були депортовані з півострова під приводом, що вони нібито були посібниками окупантів. Загалом з Криму було виселено понад 200 000 осіб, у т.ч. 165 259 татар, 14 760 греків, 12 465 болгар, 8 570 вірмен, 3 644 осіб інших національностей²³. Така політика врешті-решт призвела до панівного становища ро-

сійського (російськомовного) населення півострова, поглинання україномовного населення та незначних етнічних меншин, які не були депортовані.

Аналізуючи період з 1926 по 1959 рр., В. Кубійович відзначає такі зміни у етномовному середовищі України: кількість українців збільшилося на 12,6% , але їх відсоток серед всього населення залишився майже без змін (75,4% у 1926 р., 79,8% у 1959 р.); кількість росіян збільшилася на 132% , а відсоток зріс з 8,1% до 16,9% ; кількість інших національностей упала на 58% , а їхня частка, порівняно з усім населенням, знизилася з 16,5% до 6,3% . Як бачимо, все зменшення національних меншин в УРСР, за винятком росіян, пішло на користь цих останніх, тобто в Україні, замість кількох більших національних меншин, маємо тільки одну, але потужну — російську²⁴.

На такі швидкі кількісні зміни в масштабах цілої республіки безумовно вплинули величезні втрати українського населення. За підрахунками М. Косіва, близько 7 млн (за неточними даними) загинуло під час голоду в 1932–33 роках, близько 5 млн було репресовано сталінською тоталітарною системою²⁵. За роки Другої світової війни Україна втратила від 8 млн²⁶ до 13,5 млн осіб²⁷.

Отже, національні меншини України, як і саме україномовне середовище, не становило і не могло становити опозиції поширенню російської мови — під впливом радянської інтернаціональної ідеології саме українське населення активно асимілювалося. Відтак із входженням всієї території України до складу СРСР значно полегшилися можливості щодо русифікації взагалі та «просочування» зокрема²⁸.

За аналізом І. Терлюка, міграційний приріст росіян у масштабах України за 1959–1969 рр. становив приблизно 56,7% , або 1152,3 тис. осіб. У другий міжпереписний період в Україну переселилося приблизно 794,5 тис. осіб. російської національності, що становило 59% загального їх приросту. І, нарешті, в період 1979–1989 рр. механічний приріст російського населення в Україні дорівнював приблизно 404 тис. осіб.

Найбільшій інтенсивності міграція російського населення в західному регіоні набула у післявоєнні роки. Основною метою здебільшого керованої міграції російського та «російськомовного» населення було формування соціальної підтримки, по суті, колоніальної політики союзного імперського центру в західних областях України. Практику масових переміщень населення було

піднесено до рангу найважливіших державних засобів досягнення імперських асиміляційних завдань.

Між 1959 і 1989 роками кількісне зростання росіян у західноукраїнських областях найбільш зумовлювалось їх природним рухом, тобто співвідношенням народжуваності та смертності (94,2%). Щодо України в цілому, то роль міграції у динаміці кількості російського населення була абсолютно протилежною західноукраїнській регіональній тенденції. Основним джерелом поповнення росіян в більшості областей України в 1960–1980 рр. були міграційні процеси, приріст росіян в Україні був одним з найбільших, порівняно з приростом в інших республіках. На них припадало 54,7% загального приросту російської національної групи²⁹.

За 1979–1989 рр. частка українців серед жителів республіки зменшилася на 0,9%, а питома вага росіян збільшилася з 21,1% до 22,1%. З 1959 р. загальна кількість українців зросла на 16,4%, а росіян — на 60%. Частка росіян у населенні України більш як у чотири рази перевершувала частку інших іммігрантів, у той час як частка українців перевершувала частку росіян лише в 3,3 рази³⁰.

За переписом 1989 р. російська група України нараховувала 11340 тис. осіб, або 22,1% всього населення, причому розселення росіян на території України відрізнялося дисперсним характером та становило: в Криму — 67%, у східному регіоні — 41%, північному — 9%, західному — 5% населення³¹.

Потрібно зазначити, що поряд з цілеспрямованою міграційною політикою російської держави на українські етнічні землі відбувався ще один постійний процес — еміграція українців з України, що не могло не вплинути на зміну етномовного середовища. Тільки у ХІХ–ХХ ст. вчені виділяють три міграційні хвилі з України: 1) остання чверть ХІХ ст. — початок Першої світової війни; 2) період між двома світовими війнами; 3) доба після Другої світової війни³².

Зокрема, в межах СРСР з другої половини 20-х років розгорнулася широкомасштабна акція щодо залучення українських хліборобів до освоєння великих просторів Поволжя, Зауралля, Середньої Азії, Сибіру та Далекого Сходу. В ці регіони планувалося протягом десяти років переселити майже 2 млн селян з України, в той час коли до Криму та на Північний Кавказ Москва запланувала переправити десятки тисяч росіян³³.

Еміграційні кровопускання призвели до того, що в 70-х роках за межами УРСР мешкало 15% загальної кількості українців³⁴. Нині ж понад 40% усіх українців (близько 20 млн) живуть за межами

держави, є громадянами інших країн і глибоко інтегровані в їх суспільства³⁵.

Отже, втрата Україною державності ще у XVII ст., бездержавне існування впродовж декількох століть, серед інших негативних наслідків, мали результатом втрату панівного україномовного середовища. Підкріплювана шовіністичною ідеологією, адміністративними, законодавчими, силовими методами асиміляційна політика проводилася, серед інших методів, і за допомогою «просочування». Плацдармом для такого просування стали: хронологічно — військовий договір Б.Хмельницького з Московським князівством (який з часом врешті й призвів до втрати козацької державності); територіально — Слобожанщина, яка колонізувалася спільно українцями і росіянами. Та, на відміну від українців, Росія проводила цілеспрямовану державну політику колонізації південно-західних земель: створення ліній оборони, Слов'яносербії та Новосербії. Продовження цих процесів бачимо у колонізації південних територій — Дикого степу, Новоросії, пізніше Криму. Тут базою швидких змін стала козацька колонізація Запоріжжя, що, зі знищенням Запорозької Січі, з ліквідацією козацького устрою та гетьманського правління, призвело до втрати панівного становища українського (україномовного) середовища, яке змінив російський мовний тиск.

Бурхливий розвиток промисловості на українських теренах, міграційна політика Російської та радянської імперій спричинилися до непередбачуваних наслідків у мовному середовищі України — урбанізоване середовище витісняє українську мову за його межі, поділяючи терени на високостатусне російськомовне місто і «забите село». Нарешті, радянська національна політика довершила почате Російською імперією: якщо за переписом 1897 р. російське населення України становило 11,8%, то лише через 92 роки, за останнім радянським переписом — 22,1% населення.

Нині бачимо результати макіавеллівської політики щодо України, за якою криється колоніальна політика московського царства, по тому Російської імперії, пізніше радянської. Аналізуючи процес «просочування», доречно виділити такі колонізаційні кроки:

- ліквідація козацької державності та послідовне здійснення імперської міграційної політики: просування російського населення на східні терени України, далі — на південь, потім — у Крим, наступний напрямок: в центральну Україну і, нарешті, на захід етнічного ареалу розселення українців;

- масове виселення українського населення з України;

- заселення на теренах України інших меншин — що мало результатом зменшення концентрації українців на певних територіях — Слобожанщина, Південь, Крим;
- асиміляція або виселення іноетнічного населення — російське населення стає домінуючою групою (за умов державного тиску це розселення має дисперсний характер — російське, а з часом російськомовне населення вільно себе почуває в Україні, не відчуваючи мовного тиску українського середовища).

Отже, від декількох тисяч державних російських селян та заснування поселень «служилоратних» людей у XVII ст. до 11340000 росіян, або 22,1% населення України за останнім радянським переписом 1989 р. — ось результат «просочування» в українське етномовне середовище за 300 з лишком років, що стало потужним засобом асиміляції за умов переважаючого політичного тиску Російської (пізніше радянської) держави та призвело до появи регіонів з неоднорідними національно-культурними і мовними, а також соціально-політичними традиціями та орієнтаціями, зміни співвідношення у етнічному складі українського і неукраїнського населення, диференціації всередині самого етнічного українства як за культурними, конфесійними, соціальними орієнтаціями, так і за етномовними ознаками. Це: а) Захід, б) Схід і Південь, в) Центр — центрально-західний (Правобережжя) і центрально-східний (Лівобережжя) підрегіони та м. Київ³⁶.

Метод «просочування» став потужним засобом асиміляції, проте далеко не єдиним. На сьогодні маємо результат — невідповідність мовної структури нашої держави етнічній — частина українського населення має за рідну російську мову, є носієм російської мови та культури. Не можливо не погодитися з Л. Нагорною, що нинішня українська двомовність — прояв етнокультурної маргінальності великих груп людей, чия соціалізація відбувалася в рамках двох культур і двох багато у чому відмінних систем цінностей. Маргінальність диктує подвійну ідентифікацію і обстоювання залежно від обставин тієї чи іншої системи цінностей. Непевний статус маргінальної групи зумовлює амбівалентність підходів і, як наслідок, потенційну полівекторність, нестійкість світоглядних настанов і орієнтацій. У цьому контексті те, що ми найчастіше іменуємо двомовністю — належність до двох культурних традицій — не якоесь самостійне явище, а наслідок масової етномаргінальності і пов'язаного з нею психологічного роздвоєння. Жодні суб'єктивні побажання і навіть реальні «заходи підтримки» що-

до української мови швидко змінити ситуацію не в змозі. Лабільність і нестійкість триватиме доти, доки не буде подолана криза ідентичності. А отже, ще досить довго³⁷.

---

¹ Нікола Бозе. Мова // Мова та історія. Періодичний збірник наукових праць. — Вип. 67. — К., 2004. — С. 8–10.

² Чередниченко О. Багатомовність і концептуальна картина світу // Українознавство. — 2002. — Ч. 3. — С. 67.

³ Ажнюк Б. Уроки двомовності: Ірландія // Урок української. — 2004. — № 4. — С. 59–60.

⁴ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. — Черкассы, 1993. — С. 118, 249.

⁵ Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (керівник авторського колективу). — К.: Політична думка, 1996. — С. 148–151.

⁶ Макиавелли Н. Государь: Сочинения. — М.: Изд-во Эксмо; Харьков: Изд-во Фолио, 2003. — С. 52–61.

⁷ Пономарев А.П. Русские в этнической истории Украины // Русские Украины: прошлое, настоящее, будущее. Материалы международной научно-практической конференции 27–28 февраля 1998 г. — Часть I. — К., 1998. — С. 148–155.

⁸ Ткаченко В.М., Реєнт О.П., Головатюк В.М. Україна: проблеми самоорганізації (начерки новітньої доби). — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — С. 9.

⁹ Кабузан В.М. Народы России в XVIII в. Численность и этнический состав. — М., 1990. — С. 102.

¹⁰ Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991. — С. 15.

¹¹ Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. — К., 1993. — С. 4.

¹² Кабузан В.М. Народы России в первой половине XIX в. Численность и этнический состав. — М., 1992. — С. 134–137.

¹³ Ендрю Вілсон. Українці: несподівана нація / Пер. з англ. — К.: «К.І.С.», 2004. — С. 137.

¹⁴ Кабузан В.М. Народы России в первой половине XIX в. Численность и этнический состав. — С. 123–124.

¹⁵ Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII — п.п. XIX в. — М., 1976. — С. 107.

¹⁶ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975. — С. 90.

¹⁷ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.) / Інститут історії України НАН України. — К., 2003. — С. 109.

¹⁸ «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах / Відп. редактор — В.Г. Сарбей. — К., 1999. — С. 72–75, 210–211.

¹⁹ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975. — С. 90.

²⁰ Вівчарик М.М. Нації України в державотворчому процесі // Українська державність: історія і сучасність. — К., 1993. — С. 331.

²¹ Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. — Львів, 1993. — С. 144.

²² Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці (1941–1998 рр.). — К., 1999. — С. 18.

²³ Наулко В.И. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998. — С. 49.

²⁴ Кубійович В. Наукові праці. Том I // Упоряд. і вступ О. Шаблія. — Париж — Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. — С. 214.

²⁵ Косів М.В. Двоязичіє чи без'язичіє? Публ. статті та нариси. — Львів: Логос, 1998. — С. 40.

²⁶ Погрібний А. Розмови про наболіле, або Якби ми вчилися так, як треба... — К.: Видавничий центр «Просвіта», 2000. — С.237.

²⁷ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. — К., 2000. — С. 561.

²⁸ Пирожков С. Населення України в минулому і тепер // Київська старовина. — 1994. — №4. — С. 2.

²⁹ Терлюк І.Я. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.) (Етносоціологічне дослідження). — Львів: Центр Європи, 1997. — С. 51–60.

³⁰ Гриневиц В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України. — К.: Наукова думка. — 2004. — Т. II. — С. 440.

³¹ Орлов А.В. Русские и современные проблемы этнонационального развития Украины // Русские Украины: прошлое, настоящее, будущее. Материалы международной научно-практической конференции 27–28 февраля 1998г. — Часть I. — К., 1998. — С. 179–182.

³² Степаненко М.І. Історія української мови — К., 1998. — С. 71.

³³ Сергійчук В.І. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. — С.29.

³⁴ Мечковская Н.Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков: учеб. пособие для студентов филологических и лингвистических специальностей. — 5-е изд. — М.: Флинта: Наука, 2007. — С.167.

³⁵ Дзьобань О.П. Національна безпека України; концептуальні засади та світоглядний сенс; Монографія. — Х.: Майдан, 2007. — С. 238–239.

³⁶ Тараненко О.О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі) // Мовознавство. — 2003. — № 2-3. — С. 34-36.

³⁷ Нагорна Л. Проблема двомовності в Україні: чи є вихід із глухого кута? // Людина і політика. — № 6. — 2003. — С. 2-13.